

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəlki jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 298 - ci (sentyabr 2010 - oktyabr 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilərmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləmə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Psixologiya və tarix

Psixologiya fərdlərin zehni fəaliyyətini, düşüncə tərzini, davranış formalarını, ruhi və mental prosesləri (qavrayış, yaddaş, xəyal, inanc, hiss, yaradıcılıq...) öyrənir. Psixologiya elmi insanın daxili aləmini, onun qərar qəbul etmə mexanizmini, ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini, hadisələrdə iştirak dərəcəsini, hadisələrin axarına təsirini anlamağa kömək edir. Digər tərəfdən, müxtəlif sosial qrupların psixoloji halı deyilən fenomen də müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektidir. Bu işdə psixoloji metodların tətbiq olunma biləcəyi şübhə doğurmur. Qrup kimliyi əslində bir tərəfdən sosiologi, digər yandan isə psixoloji metodlarla öyrənilir. Milli ruh, milli xarakter, kollektiv ruh, dövrün ruhu və mentalitet kimi hissi və zehni anlayışlar dildə, humanitar və sosial çalışmalarda geniş yayılmışlar. bu anlayış və terminlər qrup kimliklərinin gücündən, zamanın cəmiyyətə təsirindən, tədqiqatçı və yazıçıların bu anlayışları gerçək və çox ciddi qəbul etməsindən xəbər verir. Qeyd edək ki, mentalitet (dünyanı görmə, düşüncə tərz, xəyal gücü) psixikanın, yəni bütün canlılara xas olan ruhi proseslərin yüksək formasıdır, psixikadan fərqli olaraq mentalitet, həmçinin şüur yalnız insana aiddir. Tarixşünaslıqda mentaliteti ciddi tədqiqat obyektinə çevirən fransız Annales məktəbi oldu; L. Febvre "mentalité" deyirdi. Mentalliq ideologiya və xəyal dünyasını özündə ehtiva edir.

Psixologiyanın, psixoloji metodların tarixə tətbiqi məsələsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir tə-

rəfdə (azlıqda) "riyaziyyat təbiət elmləri üçün nədir-sə, psixologiya da tarix üçün odur" deyənlər (Lewis Namier), tarixin psixotarixi deyilən sahəsinə çox böyük önəm verənlər durursa, digər yanda psixotarihin ciddi bir şey olmadığını düşünənlər dayanır. Fəlsəfə tarix elmindən geri çəkilir, onun yerini psixologiya tutmalıdır (Peter Gay), "iqtisadi tarixdən çox yazıldı, indi mədəniyyət və mentalitetlər tarixinə keçmək lazımdır" deyənlər (Annales) psixoloji metodların vacibliyini irəli sürürlər. Çox böyük əksəriyyətin fikrinə psixotarixi deyilən müstəqil sahə yoxdur, müəyyən psixoloji məqamları tədqiqatına daxil edən tarixçilər isə həmişə mövcud olmuşlar, indi də vardırlar. 20-ci əsrdə baş verən dünya savaşları və digər faciələr, çağdaş cəmiyyətə xas olan fərdiyyətçilik və skeptisizm, bəlkə də, psixotarixi marağın yaranma səbəblərindən biri olub.

Wilhelm Dilthey (1833-1911) tarixi yaradıcı insanların daxili dünyasını, daxili həyat dramını öyrənməyə çalışan bir düşüncə tarixi sayırdı. Bu halda tarixçi keçmişdəki insanların dünyagörüşünü, ağıl, iradə və duyğuların insan zehmindəki sintezini, üzvi vəhdətini anlamağa çalışmalıdır. Lakin, o, kollektiv ruh fikrinə qarşı idi.

Freud'ə görə insanın bioloji və bilincaltı istəkləri ilə mədəni ətrafın təzyiqi arasında bir savaş mövcuddur. İnsan təbiətinə xas olan təcavüzkarlıq yaşamaqla məhv etmək istəkləri arasındakı çarpışmanı sənəməyə qoymur. Bu, insanın kimliyini ikiləşdirir, ikiyə ayırır. Psixozanalizin tətbiqi ilə böyük insanların bioqrafialarını yazan bəzi tarixçi və yazıçılar araşdırma ob-

yekti olan şəxsədə ikiye ayrılmanı, uğur və uğursuzluqları uşaqlıqdakı müxtəlif psixotravmalarla izah etmişlər. Bu maraqlı olsa da, səbəb-nəticə məsələsində birtərəfli yanaşma təhlükəsi yaradır və bəzən tarixdə şəxslərin rolu qeyri-adi dərəcədə şişirdilə bilər.

Psixologiya gerçəyi miflərdən azad etməyə kömək edə bilərmə? Və ya tərsinə, psixologiya gerçəyə mif ünsürləri daxil etməzmi? Psixologiya əslində çağdaş metodlarla, müşahidə etmək və təcrübələr qoymaqla canlı insanı, yəni bu günü öyrənir. Bu halla müşahidə edilə bilməyən, təcrübə qoyulması mümkün olmayan keçmiş psixoloji metodlar necə tətbiq oluna bilər? Psixoloji mühitin və insan inkişafının zamanla, keçmişdən bu günə kimi dəyişməsini izləmək mümkündürmü? Bəs sosial psixologiya, təkamül psixologiyası və inkişaf psixologiyası kimi sahələr bu işə kömək edə bilməzmi? Tarix psixologiyaya (və digər elmlərə) maraqlı misallar verir. Bununla yanaşı tarix vasitəsilə psixologiya tək bu günün insanını deyil, keçmiş insanı da öyrənə bilməzmi?

İnsanlar dünyanı necə görürdülər? Müxtəlis sosial və mədəni icmaların zehni, düşüncə tərzini necə idi? Dövrün dəyərlər sistemi haqqında nə demək olar? Tarixi hadisələrə psixoloji yanaşma vasitəsilə şəxs, qrup və cəmiyyətlərin hansı motivlər əsasında hərəkət etməsini aydınlaşdırmaq tarixin anlaşılması ilə birbaşa bağlıdır. Keçmiş dövrün ictimai mühitini və şəxsiyyətlərini psixoloji və sosial-psixoloji baxımdan öyrənmək, zaman içində insan təbiətini başa düşmək - sosial və mədəni tarixin ən maraqlı məsələlərindən biridir. Tarixçi bəlli dövrün tarixini öyrənir; bu, həmin dövrün siyasət və iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, düşüncə və həyat tərzini anlamaqla mümkün olur. Sonra bu dövrlər zəncir kimi bir-birinin ardınca düzülərək zaman uzantısı boyu xalqın, dövlətin və ya digər baxılan obyektin tarixini, təkamülünü əmələ gətirir. Durkheim demişkən, “əsl insan fikri nəşə əvvəlcədən verilmiş bir şey deyil, o, tarixin məhsuludur.”

Əslində tarix yox olub getmiş hadisələr küllisi deyil, tarix bu gün yaddaşlarda, o cümlədən kollektiv yaddaşda yaşayır, günümüzdə hər yerdə onun izləri görünür. Keçmiş həmişə bizimlədir. Keçmiş həmişə

Klio

bizə baxır; qədim abidələr, muzeylər, arxivlər, əlyazmalar, kitablar, kağız və elektron əsaslı media, məktəb və universitetlərin verdikləri dərslər, alimlərin apardığı tədqiqatlar... ya keçmişdən gəlib bizimlədir, ya da keçmişdən xəbər verir - danışır, yazır və ya göstərir. Psixologiyanın əsas anlayışlarından biri olan yaddaş müxtəlif yollarla,

xüsusilə yaddaşın bərpası və kollektiv yaddaş kimi ideyalar vasitəsilə tarixi araşdırmalarda rol alır.

Klio - tarixin ilham pərisi (muza), Zevsin və yaddaş titani xanım **Mnemosyne**-nin (başqa yazılışda Mnemosina'nın) qızıdır, doqquz qızından - cürbəcür ilham pərilərindən biridir. Mnemosyne hər şeyi, əvvəl olub-keçənləri, indi mövcud olanları və gələcəkdə nə olacaqsə - hamısını bilir (Hesiod. “Teoqonia”). Mnemosyne həmçinin yeraltı dünyada axan çayın adıdır.

Mnemosyne

Yeraltı dünyada Lethe (rusca: Leta) unudqanlıq çaydır, yəni ondan içən hər kəs hər şeyi unudur (önlənlər ondan içirlər), Mnemosyne isə yaddaş qaynağıdır, ondan dadan keçmişdə nə olubsa hər şeyi xatırlayır.

Yaddaş keçmişin memarıdır! İnsan şüurlu varlıqdır, onun yaddaşı var. İnsan kimliyinin əsasında da onun yaddaşı dayanır. Dağın-daşın yaddaşı yoxdur, amma belə ifadələr işlənir – bir metafor kimi. Yaddaş kəsilməz deyil, nöqtəvidir, işıqlı, rəngli nöqtələri qeyd edir. Ən vacib, maraqlı faktlar, parlaq obrazlar ətrafında cərəyan edir yaddaş. Yaddaş təcrübə ilə bağlıdır. Yaddaş körpüdür. Platon yaddaşı ruhun xatirələri sayırdı. Yaddaş sənəti - yaddaşı məşqlə itiləşdirmək, gücləndirmək işinə deyilir. Qədimdə - yaddaşın bugünlə müqayisədə daha böyük rol oynadığı yazısız və ya yazının az yayıldığı dövrdə əsas fikirləri obrazlaşdırmaq üsulu ilə yaddaş saxlamağa çalışırdılar; buna yazısız konspekt demək olar.

Yaddaş insanın öz şüurlu həyatına başlaması, xatirələrin işə düşməsi deməkdir.

Xatirələr... Onlardan hörlümüşəm mən...

Nələr olub onlar bilir, bir də fələk...

Kollektiv yaddaş və tarix haqqında ətraflı söhbət açmışdıq¹. Psixologiya və tarix mövzusu da həmin məsələni müzakirə edir, sadəcə məsələyə baxış bucağı azca fərqlidir. Hər iki halda psixoloji motivlərin tarixyazmada tutduğu yer haqqında fikirlər üzərində dayanılır.

Psixologiyanın patriarxlarından **Wilhelm Wundt** (1832-1920) eksperimenti psixologiyanın canı sayırdı. O, psixologiyayı insan və cəmiyyət haqqında biliklərin nəzəri təməli, tarixi isə analiz üçün empirik materiala malik sahə kimi təyin edirdi. O, baxılan iki sahənin əməkdaşlığını zəruri hesab edir, bir-birinə faydalı olacağına inanır-

Wilhelm Wundt

¹Hamlet İsxanlı. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? Xəzər Xəbər, No 300

²Johan Huizinga, The Autumn of the Middle Ages. University of Chicago Press, 2011, October, 1996. Rusca: Й. Хейзинга. Осень средневековья. «Наука», М., 1988

Johan Huizinga

dı.

Holland tarixçisi və mədəniyyətsünası **Johan Huizinga** (1872-1945) 1919-cu ildə kitabı holland dilində nəşr olunan “Orta əsrlərin payızı” ilə göstərdi ki, mədəniyyət tarixi, həyat təzi və düşüncə tərzini mərkəzi mövzu kimi ortaya qoyan tarix siyasi tarixdən az maraqlı deyil, hətta daha maraqlı ola bilər². Bu əsər

metodoloji və digər zəif cəhətləri də nəzərə alınmaqla öz bənzərsizliyi, fikir və forma cəhətdən gözlənilməzliyi və “insaniliyi” ilə tarixi ədəbiyyatın klassik nümunələrindən birinə çevrildi. Əsər “14 və 15-ci əsrlər Fransa və Niderlandiyada həyat təzi formaları və düşüncə biçimləri”nin tədqiqinə həsr olunub. Huizinga o dövrün insanlarını pessimist, ümumilikdə kobud və artmaqda olan zorakılığa qarşı müdafiədə dayanmış kimi görür. Mədəniyyətin çökdüyünü söyləyən (Spengler kimi) Huizinga bir qədər əvvəl geniş rəğbət görünən tarixi tərəqqi fikrinin əksinə çıxanlardandır. Bu əsəri tarixi psixologiya kitabı hesab etmək olar! Huizinga üslub cəhətdən, eləcə də gündəlik həyatı və sosial həyatı, sənəti (incəsənəti) tarixin mərkəzində görünən alman-İsveçrə tarixçisi və mədəniyyətsünası Jacob Burckhardt'ın (1818-1897) mədəniyyət tarixi məktəbinin nümayəndəsidir. Huizinga tarixi qanunlar, səbəb-nəticə kateqoriyalarına ehtiyac duymur, iddiasız, dinc, səmimi üslubu ilə diqqəti cəlb edir, rəğbət qazanır. Tədqiqatçıların fikrincə Huizinga'nın kitabındakı metodoloji dağınıqlığı etik ölçü əvəz edir, bu ölçü, belə demək mümkünsə, *daxili göz* (bizim ifadəmiz-H.İ.), sistemli, bütöv görünməyən əsəri bütövləşdirir. Bu ölçü kitabı Spenglerin təqribən eyni zamanda meydana çıxan və “zorakı əhatəliliyi” ilə seçilən “Avropanın çöküşü” əsərindən kəskin fərqləndirir³. Johan Huizinga'nın digər məşhur kitabı - “Homo ludens” (1938; Oynayan adam) tarix boyu insan həyatında oyunun rolunu aydınlaşdırmağa həsr olunub; o, insanın bütün fəaliyyət sahələrini, məşguliyyətini oyun baxımından dəyərləndirməyə çalışıb⁴. Hər şeyin əsasında oyun dayanır, “Renessansmentallığı bütövlükdə bir oyundur”. Oyun insan təbiətində mühüm, bəlkə də həlledici yer tutur, “oyunla yarış ruhu mədəniyyətin özündən daha qədim bir sosial təkandır”. Əslində mədəniyyət oyundan yararır və oyun xarakteri daşıyır. Və “tarix mədəniyyətin öz keçmişi haqqında hesabat verdiyi ruhi formadır”.

Alman-İsveçrə tarixçisi **Adam Mez** (1869-1917) ölümündən sonra 1922-ci ildə nəşr olunan “Müsəlman Renessansı” əsəri 9-10-cu əsrlər İslam dünyası-

nın mədəniyyət tarixinə həsr olunub⁵. Kitabda idarəetmə, maliyyə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri (qullardan xəlifələrə qədər, müsəlmanlar və müsəlman olmayanlar), ilahiyyat və din, ədəbiyyat, sənət, ticarət, nəqliyyat kimi məsələlərlə yanaşı dövrün cürbəcür adət və vərdişləri, davranış normaları, ailə və həyat təzi, cəza növləri, xeyriyyəçilik, müxtəlif icmaların bayram mərasimləri təsvir edilir. Hətta xəlifə, vilayət hökmdarları, vəzirlər, alimlər, hüquqçular və digər yüksək dairələrdən söhbət açanda da A. Mez əsasən onların gündəlik həyat və davranışları üzərində dayanır. Külli miqdarda qaynaqlara baş vuran, çoxsaylı konkret misallarla müşayiət olunan kitabda müəllif ümumiləşmələrə çox da fikir vermədən həyatın ən müxtəlif tərəflərini, dövrün insani mənzərəsini, həyat və düşüncə tərzini göstərməyə çalışıb və buna müəyyən dərəcədə müvəffəq olub.

Təhsil və tədris, həkimlərin uğurlu imtahan verməklə praktik fəaliyyətə izin almaları, evlərin və həyətlərin quruluşu, evlərin soyudulması üsulları, şəhər həyatının xüsusiyyətləri, suvarma texnologiyaları, əkinçilik və heyvandarlıq işi, qadın və kişi geyimləri, zövq və dəb, ölümlə bağlı mərasimlər, dələduzluq, gigiyena qaydaları, ərzaq mallarının istehsalı, yemək və içmək qaydaları, oyun və əyləncələr, minerallar və bəzək əşyaları, sadəlik və dəbdəbə kimi məsələləri özündə ehtiva edən bu zəngin əsər canlı hekayə kimi maraqla oxunur. Əsəri dövrün davranışlar ensiklopediyası hesab etmək olar. Az miqdarda rast gəlinə də, müəllifin İslam dünyası ilə Qədim şərq, Yunanıstan, Roma, Bizans, Persiya və Avropa arasında müqayisələri, oxşarlıq və fərqlər barədə müşahidələri də maraqlandırır.

Bu iki əsəri müqayisə etsək ilk paralellik, şübhəsiz ki, mövzu yaxınlığıdır. Hər iki əsər tarixi-mədəni təfəkkürü və gündəlik həyatı təsvir etməyə yönəlib, hər iki müəllif tərəfsiz, nəzəriyyəyə iddiasız yanaşma nümayiş etdirir, alıntılar vasitəsilə zamanın ruhunu əks etdirən, səmimi və dinc ifadə üslubuna üstünlük verirlər. Əsas fərqlərə gəldikdə birinci qeyd edilməli cəhət – Huizinganın öyrəndiyi dövrü pessimistik, məyusedici görməsində, A. Mez'in isə tədqiq etdiyi İslam mədəniyyəti dövrünü rəngbərəng, daha çox optimist ruhda təsəvvür və təqdim etməsindədir. Huizinga insanların təfəkkür tərzinə, A. Mez sosial məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər.

M. Bloch'la birlikdə “Annales d'Histoire Economique et Sociale” (1929; qısaca “Annales”) jurnalının və “Annales” tarixşünaslıq məktəbinin təsisçisi olan **Lucien Febvre** (1878-1956) tarixi yenidənqurma (rekonstruksiya) prosesini qısaca belə təsvir edir: “...Əvvəlcə müfəssəl şəkildə avadanlığı

³Д. Э. Харитонович. Осень Средневековья: Йохан Хейзинга и проблема упадка. См. Й. Хейзинга. 1988, р. 447-448

⁴Й. Хейзинга. Homo Ludens. Статьи по истории культуры. «Прогресс Традиция», М., 1997

⁵Адам Мец. Мусульманский ренессанс. «Наука», М., 1973

Lucien Febvre

siyahıya almaq, sonra öyrənilən dövr insanlarına xas olan ruhi yük, məlumat hasil etmək; dərin və geniş bilik və təxəyyülün köməyi ilə dövrün bütöv fiziki, intellektual və mənəvi surətini bərpa etmək...⁶. Göründüyü kimi, L. Febvre “ruhi yük” və “mənəvi surət” kimi psixoloji keyfiyyətlərin bərpasını tarixin əsas məsələləri sırasında görür. Bu yenidənqurma, təbii ki, xalis tarixi metod-

larla yanaşı bir çox köməkçi fənlərin fəal iştirakı vəsitəsilə mümkün ola bilər.

Mentallığın tarixi tədqiqi “yeni tarix” adı ilə Fransız Annales məktəbi tərəfindən 1920-1930-cu illərdə irəli sürülüb. Mentallığı kollektiv avtomatizm ifadəsi ilə də səciyyələndirirlər. Bloch və Febvre coğrafiya, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya, antropologiya, linqvistikanı tarixin öyrənilməsi və yazılmasına cəlb etdilər. Annalesçilər fənlərarası sintezlər, müqayisəli tarix, ümumi (total və ya générale) tarixə xüsusi fikir verirdilər. “Çoxları eninə və uzununa tədqiq olunmuş tarix dənizində kəşf etmək üçün heç nə qalmayıb deyə şikayət edib tarixdən əl çəkirlər. Onlara Tarixlə qovuşmuş, bağlanmış Psixologiya zülmətinə qər q olmağı məsləhət görürəm: onlarda yenidən tədqiqat zövqü oyanacaq⁷. “Psixologiya, yəni mental funksiyaları öyrənən elm mütləq, hökmən sosiologiya ilə, sosial funksiyaları öyrənən elmlə sıx əlaqəyə girməlidir – bunun uzun-uzadı isbata ehtiyacı yoxdur. Və onun çətin təyin olunan, bütövlükdə ənənəvi olaraq tarix adlandırılan bir sıra fənlərlə daimi münasibətlərinin olması da az zəruri deyil⁸”.

Annales məktəbindən ilhamlanan üç fransız tarixçisi-Robert Mandrou (1921-1984)⁹, Georges Duby (1919-1996) və E. Le Roy Ladurie (1929) mentallıq tarixi üzrə sanballı əsərlərin müəllifidirlər. Bu əsərlərin məqsədi tədqiq olunan dövrdəki (xüsusilə radikal dəyişmələr dövründəki) şəxsi (ayrıca), şəxsi sosial qrupun (ailə, ..., millət) üzvü kimi və fəaliyyət formalarına, o cümlədən, məişətə xas olan davranış, tövr, mentallığı anlamaq, bərpa etməkdir. 3 müxtəlif təbəqənin – aqrar işçi və sənətkar, ticarət, həmçinin elm və incəsənət adamlarının psixoloji-sosial tarixi də tədqiqat mövzusu. Onların hamısına xas olan xüsusiyyətlərdən birinin sosial təcavüzkarlıq olduğu irəli sürülür. Bu tədqiqatlarda əldə olunan başqa bir nəticə

isə sosial münasibətlərdə feodal istismarının olmadığı kəndlərin varlığıdır. Annales məktəbini tarixi xırdaalamaqda, səpələməkdə günahlandırılanlar olub.

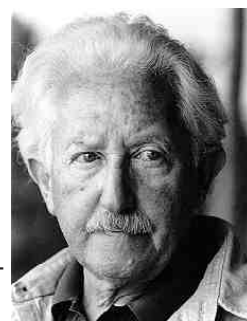
Annales məktəbinin görkəmli (üçüncü nəsil) nümayəndəsi, **Jacques Le Goff** (1924) orta əsrlərin əlahiddə bir sivilizasiya olduğunu, Antik və çağdaş sivilizasiyalardan çox fərqləndiyini irəli sürdü. O, Pierre Nora ilə yanaşı Nouvelle Histoire cərəyanının lideri sayılır. Orta əsrlər Avropası, xüsusilə 12-13-cü əsrlərin gündəlik həyat tarixi, bədən tarixi (Nicolas Truong ilə birgə), möcüzələr tarixi, qəhrəmanlar və intellektuallar, Avropanın “doğulması və uşaqlığı”, xristian dünyasının təşəkkülü və böhranı, maddi həyat, mentallıq və davranış, yuxugörmələr, hisslər tarixi, dəyərlər (fərdlərin və bütövlükdə cəmiyyətin qəbul etdiyi fəaliyyət, keyfiyyət nümunələri) və onların dəyişməsi tarixi kimi sahələrdə maraqlı araşdırmalar müəllifidir. Hisslər tarixi dəyərlər tarixinə faktlar verə bilər.

Gündəlik həyat insanların və cəmiyyətin arzu və xeyallarına və bu mənada məqsəd və hədəflərinə çatmaq yolunda çalışmadır. Gündəlik həyat tarixində mühüm yer tutan qida tarixi (o cümlədən aclıq, yarımaclıq), tarixi demoqrafiya (o cümlədən, ailə, uşaqlıq, yaş, ölüm, ...) və xəstəliklər tarixi sahəsində bir çox araşdırmalar aparılmışdır.

Psixososial inkişaf nəzəriyyəsinin banisi sayılan **Erik Erikson** (1902-1994) psixotarix, xüsusilə psixosanalitik bioqrafiya sahəsində də ən usta yazıçılardan biridir. Mühitin və şəxsi həyatda baş verən ciddi dəyişmələrin nəticəsində insan kimlik böhranı keçirə bilər, şəxsiyyət sanki haçalaşır, insan sanki ikinci dəfə doğulur, dünyaya yenidən gəlir. Onun “Gənc Luter. Psixosanalitik tarixi araşdırma¹⁰” əsəri bu yöndə yazılmış ən sanballı əsərlərdən biri hesab edilir. Erikson da Freud kimi şəxsiyyətin formalaşmasında uşaqlığın həlledici rol oynadığı fikrində idi. O, psixoloji portret yaratmaq işini sonra da davam etdirdi, “Gandhi's Truth: On the

Jacques Le Goff

Erik Erikson

⁶Л. Февр. Бои за историю. «Наука», М., 1991

⁷yenə orada, s. 109

⁸yenə orada, s.97

⁹Robert Mandrou. Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique, Paris, Albin Michel, 1961 ;

2e éd. 1974. Nouvelle édition 1998. Rusca: “Çağdaş Fransaya giriş. Tarixi psixologiya öçerki. 1500-1640”. М., 1961

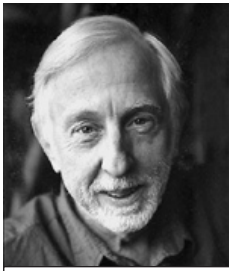
¹⁰Erik Erikson. Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History. 1958

Origin of Militant Nonviolence” (1969), həmçinin Hitler, Stalin, Freud, B. Show kimi böyük insanların həyatı haqqında yazdı.

Psixotariix klinik psixologiyadan fərqli olaraq klinikaya deyil, sənədlərə söykənir. Lakin çox zaman şəxsi xarakter daşıyan bu sənədləri psixanaliz metodları ilə öyrənmək lazım gəlir. Amerika qadın tarixçisi **Fawn M. Brodie** (1915-1981) də Thomas Jefferson haqqında qələmə aldığı əsrlə¹¹ psixoloji portret janrının ən tanınmış nümunələrindən birini meydana gətirmişdi.

Fawn M. Brodie

Lloyd deMause

ABŞ-da inkişaf tapmış psixotariix (psychohistory) neofreydizmin şəxsiyyətlər və kütləvi hərəkətlər tarixinin öyrənilməsinə tətbiqi kimi qiymətləndirilir. **Lloyd deMause** (1931) öz “Uşaqlığın tarixi”¹² əsəri ilə bu işin pioneri sayılır. Əsərdə tarix boyu ailənin və cəmiyyətin uşaqlara münasibəti məsələsi araşdırılmışdır. Qədim Yunanıstanda uşaqları öldürə bildirdilər - zəiflə, lazım deyilsə, saxlamaqda çətinlik varsa, bu və ya digər əlamətə görə. 347-ci ildə Xristian kilsəsinin təkidi ilə Roma imperiyasında uşaqların öldürülməsini qadağan edən qanun qəbul edildi. Lakin evdən uzaqlaşdırmaq, cəza vermək geniş yayılmışdı. Müəllif bu vəziyyətin uşaqlarda avtoritetlərlə mübarizə aparmaq ehtirası əmələ gətirdiyini iddia edir. O, daha irəli gedərək bu vəziyyətin Fransa, Amerika və digər yerlərdə inqilabların baş verməsində rol oynaması ehtimalını qeyd etdi. Lakin çağdaş zamana yaxınlaşdıqca get-gedə uşaqlara münasibət yaxşılaşdı, uşağı anlamaq, eşitmək, duymaq bir vəzifəyə çevrildi. Əsər bir çox tənqidlərə də məruz qaldı. Onu, ən yaxşı halda, uşaqlığın obyektiv tarixi deyil, uşaq sıxıntılarının, uşaqlara qarşı istehza və həqarətin tarixi kimi qəbul etmək lazımdır – belə qiymət də verildi.

Lloyd deMause başqa mübahisəli tezislərin də müəllifidir, məsələn, islam terrorizmi adlandırılan hadisəni o, bir sıra islam ölkələrində ailə siyasəti, qız və qadınların tərbiyəsi və vəziyyəti ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır (2004).

Ən qədim zamanlardan çağdaş zamana qədər in-

sanın və kollektiv düşüncənin, ümumilikdə həyatın və gündəlik həyatın tarixini yaratmaq işini psixoloji tarix adı altında birləşdirmək cəhdləri mövcuddur. V. Şkuratov Avropaya tətbiqdə bu sahədə görülmüş işlərin bəzilərinin xülasəsini təqdim etmişdir¹³.

Orta əsrlərdə gündəlik həyatı və mentalığı tədqiq edən tarixçilər həyatı əsasən tünd boyalarla təsvir edir, həyatın kədərli, kobudluqla, zorakılıqla dolu olduğunu deyirlər. Nəsillər bir-birini sürətlə əvəz edirdi, gənc nəsəl məsuliyyəti çox tez üzərinə götürməli olurdu. Həyat ölümlə mübarizə idi. Avropanı üç böyük bəla bürümüşdü: qida, müharibələr, xəstəliklər. “Tanrı, bizi aclıqdan, müharibədən və taundan qoru”- orta əsrlərin çox yayılmış duası idi. İnsanlar çox emosional və kobud idi, qanlı səhnələrə maraqlı xalqın ruhi qidasının tərkib hissəsi idi¹⁴. Le Goff qorxu, təhlükə, əminsizlik hissənin insanlara hakim olduğunu irəli sürdü. Gülüş uzunömürlü deyildi.

M. M. Baxtin (1895-1975) öz “Fransua Rable və orta əsrlərdə və Renessansda xalq mədəniyyəti”¹⁵ kitabında L. Febre və digər tədqiqatçılar orta əsrlərdə gülüşün rolunun kiçildiyi fikrini yada salır və buna öz etirazını bildirir. Gülüş, müvəqqəti olsa da, qorxu hissini dəf etmək, qadağalar və güclər qarşısında bir yüngüllük, təskinlik əldə etməyə kömək edirdi. Gülüş insanı sanki azad edir, gülüşün müalicəvi əhəmiyyəti də var. Bayramlar, karnavalların gətirdiyi şənlik müsbət emosiyalar yaradırdı. Sovet dövründə yaşayanlara bu hisslər yaxşı tanışdır; lətifələrin (xüsusilə siyasi lətifələrin) gətirdiyi gülüş təskinlik verirdi. N. Berdyayev Sovet dövrünü “Yeni orta əsr” adlandırır¹⁶.

Çağdaş psixotariix deyəndə əsasən üç sahə nəzərdə tutulur və ya üç sahə seçilir: 1) uşaqlıq və ailənin inkişaf tarixi, 2) psixoloji bioqrafiya və 3) xalqların, cürbəcür sosial qrupların mentaliteti tarixi, o cümlədən “kütlə psixologiyası” tarixi. İnqilabların və siyasi-ideoloji cərəyanların (kommunizm, faşizm) tarixini psixoloji tarix kimi yazmaq cəhdləri də bura əlavə oluna bilər. Tarix və psixologiya metodologiyalarının birgə tətbiq olunduğunu iddia edən psixotariixin müəyyən uğurları qeyd edilməklə yanaşı ziddiyyətləri və əsassız iddiaları da geniş tənqid olunur.

(Davam edəcək)

¹¹Fawn M. Brodie. “Thomas Jefferson: An Intimate History”, 1974

¹²Lloyd deMause. “The History of Childhood”. Jason Aronson, 1995

¹³В. Шкуратов. Историческая психология. М. 1997

¹⁴Й.Хейзинга. Осень средневековья, 1988, с 9-10

¹⁵М. М. Бактин. “Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса”. М., 1965; 1990

¹⁶Шкуратов, səh. 289-293